

RECENZII ȘI NOTE DE LECTURĂ

Note de arheologie creștină. 1. despre un fund de vas de la Micăsasa

Domnul dr. Mircea Birtz a republicat recent, mai complet, într-o notă din revista *Apulum*¹ un „fragment ceramic din secolul II A. D.”. Completarea făcută este foarte importantă. Demonstrația, deși incompletă, este foarte bună. Textul însă suferă de o serie de „păcate ale tinereții”. Lipsit de experiența scrisului și nesfătuit cumsecade, autorul a comis o serie de erori, „etice” mai ales, care trebuie îndreptate, pentru ca nimeni să nu-și închipuie că în România se poate scrie orice și oricum !

Iată completările care se pot face:

1. trebuie menționat că piesa a mai fost publicată de către autorul descoperirii, Ioan Mitrofan, cu mult înaintea lucrării din care s-a inspirat M. Birtz², dar și după aceea³. În toate cele trei studii autorul (I. Mitrofan) a presupus pe drept cuvânt că are de-a face cu o piesă creștină: „ces deux pieces (n. n. din care una este piesa în discuție) semblent être paléochrétiennes”; chiar și în lucrarea folosită de M. Birtz⁴ vorbind despre mai multe fragmente cu simboluri cruciforme (între care și cea în discuție), autorul scrie „semblent avoir eu un caractère paléochrétién”; în cea de-a treia lucrare⁵, la capitolul „Ceramică cu simboluri creștine”, apare din nou fragmentul nostru !

2. nici în titlul notei lui M. Birtz, nici în text nu apar câteva date foarte importante din punct de vedere arheologic: a. localitatea în care a apărut descoperirea; b. caracterul așezării; c. locul exact de descoperire; d. condițiile de descoperire și datarea; e. forma vasului, definirea fragmentului și a calității pasteii; f. cum a fost marcat simbolul creștin. Toate acestea sunt esențiale pentru subiect (creștinismul primitiv) și pentru epocă (provincială secolele II-III p. Chr.). Lipsa unor astfel de date privează cercetarea de siguranța necesară. Aceasta este obligatorie cu atât mai mult cu cât încă în literatura de specialitate persistă neîncrederea față de descoperirile creștine timpurii.

Să punem lucrurile la punct. Așezarea daco-romană de la Micăsasa (jud. Sibiu)⁶ a fost un sit foarte întins, cunoscut mai ales ca centru al producției de vase ceramice. A funcționat în secolele II-III p. Chr. Nici chiar I. Mitrofan nu a precizat locul exact de unde provine fragmentul de vas; se poate deduce însă din datele despre săpătura din anii respectivi; este însă clar și autorul subliniază că fragmentul a apărut din nivelul II. Pe baza acestei afirmații a autorului⁷, eu mă îndoiesc că piesa datează din secolul II p. Chr. așa cum afirmă M. Birtz. Nivelul II la I. Mitrofan datează dintr-o perioadă foarte lungă:

---

¹ Birtz 2001.

² Mitrofan 1990, 138, fig. 374.

³ Mitrofan 1996.

⁴ Mitrofan 1995, 9, fig. 23, 1.

⁵ Mitrofan 1996, 23, nr. 289, pl. XXIII. 289.

⁶ Mitrofan 1995.

⁷ Mitrofan 1990, 13, nota 74.

de la mijlocul secolului II până la mijlocul secolului III . Ne putem aștepta atunci ca vasul să dateze chiar din secolul III p. Chr. Tot I. Mitrofan dă câteva date despre fragment: este un fund de vas, din pastă cenușie fină⁸ . Simbolul creștin și inscripția au fost incizate înainte de arderea vasului. Această constatare ne face să credem că vasul a fost produs pe loc. Indiferent dacă este un fund de oală (așa cum credem noi), de strachină (cum s-ar mai putea presupune) sau de platou (cum sugerează I. Mitrofan⁹), acest fund de vas a fost rotund (în primele două cazuri) sau oval (în cazul al treilea). Încadrarea simbolului crucii într-o ramă rotundă sau ovală (n. n. într-un cadru rotund sau oval) este o binecunoscută practică a „creștinării” și are semnificație specială¹⁰.

3. nici nu știu dacă modul de redare a simbolului crucii în desenul lui M. Birtz este exact ceea ce este reprezentat pe vas. În fotografia din revista *Dacia*¹¹, reluată de fapt atât în broșură¹² cât și în catalog¹³, se observă clar: a. hasta verticală a crucii este întretăiată la capătul de sus, spre dreapta, de o incizie oblică mai scurtă care face ca hasta să semene cu litera **P**; și atunci am putea avea de-a face chiar cu un chrismon „primitiv”; b. litera din stânga acestui **P**, sectorul de sus, spre deosebire de celelalte două litere tratate drept „**A**” pare a fi mai curând un **X**, căci liniile sunt prelungite în sus, ceea ce nu s-a întâmplat la celelalte două. În spiritul acestor observații vine chiar și desenul adus ca analogie de M. Birtz, care poate fi interpretat astfel (vezi mai jos).

4. în ce privește desenul de pe placa de mormânt din catacomba lui Calixt¹⁴ trebuie cu părere de rău să subliniez că sunt greșite atât referințele cât și desenul însuși. Mai corect, referințele au fost formulate greșit.

a. fragmentul de placă de marmură pe care se află desenul cu pricina a fost găsit în catacomba lui Calixt și publicat încă de Giovanni Batista de Rosi pe la 1868 !¹⁵. Acesta credea că desenul reprezintă un far, iar inscripția se citește **AOPATA** (*invisibilia*); interpretarea desenului a fost reluată de H. Leclercq¹⁶. Acesta vede în dispunerea literelor și inscripție un chrismon (monograma numelui lui Isus Christos) și, drept urmare, încadrează desenul în cadrul articolului „chrisme” la „curiozități”. Mai corect spus, le-a introdus la forme curioase de reprezentare a chrismonului. Același ajutor sugerează o datare mai timpurie, și anume în secolul III p. Chr. a desenului.

b. desenul prezentat de M. Birtz apare cu totul altfel decât cel care apare la H. Leclercq și mă tem că trebuie să acordăm credit ultimului.

În acest caz cei citați de M. Birtz la notele 6 și 7¹⁷ sunt pur și simplu compilatori de la care autorul nostru a copiat greșit desenul. Aceasta dacă nu cumva modificarea desenului îi aparține.

⁸ Mitrofan 1995, 9.

⁹ Mitrofan 1995, 9.

¹⁰ Gudea 1994, 99, 100-101.

¹¹ Mitrofan 1990, 138, fig. 37/4.

¹² Mitrofan 1996, pl. 23.1.

¹³ Mitrofan 1996, pl. XXIII. 289.

¹⁴ Birtz 2001, 265, fig. 1.

¹⁵ DACL III.1, 1913, col. 1522, nota 1; col. 1523, fig. 2873.

¹⁶ DACL III.1, 1913, col. 1522.

¹⁷ Birtz 2001, 266.

5. sunt o serie de formulări confuze care trebuie corectate. Citez: „alte studii consideră acest fragment ca un posibil rest aparținând unui obiect de proveniență creștină”¹⁸; la nota 2 apar citați Gudea-Ghiurco 1988 și Russu 1990.

Formularea autorului este cam încălțită; nici unul din textele citate nu vorbește despre „acest fragment”, din simplul motiv că acesta nu exista la data publicării lor !

a. Lucrarea Gudea-Ghiurco 1988, 188, 196, pl. XXII nu se referă la acest fragment, ci la platoul oval glazurat, decorat cu pește, descoperit tot la Micăsasa și considerat creștin.

b. lucrarea Russu 1990, 88, 98 se referă la cu totul altceva. La p. 88, nota 21 este vorba de platoul glazurat decorat cu pește (citât după N. Gudea); la p. 98, fig. 1-4 sunt prezentate patru vase cu decor șampilat (trei dintre ele cu decor în formă de cruce; una cu decor în formă de pește).

6. Afirmția că „unii cercetători occidentali consideră prezența unui simbol în formă de cruce insuficientă pentru a cataloga un obiect ca fiind de proveniență creștină”¹⁹ arată odată în plus tinerețea autorului. Cei doi italieni menționați, probabil foarte buni cunoscători ai antichităților creștine din Roma, nu prea contează ca specialiști în arheologia creștină provincială (ca să nu spunem că nu sunt cunoscuți deloc). Mai trebuie spus că la marginile Imperiului, în provinciile de graniță, arheologia creștină are cu totul alt aspect și alte forme decât la Roma. Să nu ne facem idoli !

NICOLAE GUDEA

Notizen zur christlicher Archäologie.

1. Über einen Gefäßboden von Micăsasa mit christlichem Symbol und Inschrift

(Zusammenfassung)

Ein Fragment aus dem Boden eines römischen Gefäßes, in dem vor der Brennen das Kreuzsymbol (oder vielleicht sogar das Chrysmon !) und eine Inschrift eingeritzt wurden, ist in Micăsasa entdeckt und von I. Mitrofan als christianisiertes Gefäß veröffentlicht worden (Mitrofan 1990; Mitrofan 1995; Mitrofan 1996). Weder für das Symbol noch für die Inschrift war die Erklärung vollständig.

M. Birtz veröffentlichte dieses Fragment erneut, deutete das Symbol, brachte sichere christliche Analogien für die Inschrift und erklärte den christlichen Charakter des Stückes als sicher (Birtz 2001).

Der Verfasser der vorliegenden Notiz (N. Gudea) berichtigt und vervollständigt einige Details, die weder der Verfasser (I. Mitrofan) noch sein Kompilator (M. Birtz) richtig und vollständig aufnahmen. So werden ausführlich erklärt: a. die Tatsache, daß I. Mitrofan der erste war, der den christlichen Charakter des Stückes angab; b. daß das Stück in einer römischen Siedlung gefunden wurde, in der Keramikhersteller vorherrschten; c. daß diese Siedlung, Micăsasa, wenigstens zwei Jahrhunderte lang eine römische Siedlung war; d. h., daß das betreffende Fragment ein runder Gefäßboden ist, der wahrscheinlich von einem Topf oder einer Servierplatte stammt; e. daß die Inschrift vor dem Brennen des Gefäßes eingeritzt wurde; f. daß das christliche Symbol in einen Kreis (dem Gefäßboden) eingeschrieben ist, war für den

¹⁸ Birtz 2001, 265.

¹⁹ Birtz 2001, 265.

Christiansierungsprozeß typisch ist; g. daß das Gefäßfragment, nach dem Fundort zu urteilen, später als das 2. Jh. n. Chr. zu datieren ist.

Zum Schluß berichtigt der Verfasser einige Formulierungs- und Vergleichsfehler zwischen der Originalzeichnung und jener, die von M. Birtz als Analogie vorgelegt wurde.

Abrevieri și bibliografie

- Birtz 2001 - Mircea Birtz, *Considerații pe marginea unui fragment ceramic din secolul II A. D.*, în *Apulum*, XXX VIII. 1, 2001, p. 265-267.
- DACL - H. Leclercq, F. Cabrol, *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, Paris.
- Gudea-Ghiurco 1988 - Nicolae Gudea, I. Ghirco, *Din istoria creștinismului la români. Mărturii arheologice*, Oradea, 1998.
- Gudea 1994 - Nicolae Gudea, *Semne în formă de cruce pe vase romane de la Porolissum. Despre semnele în formă de cruce incizate sau zgâriate pe obiecte de uz comun în epoca preconstantiniană*, în *ActaMP*, XVIII, 1994, p. 96-110.
- Leclercq 1913 - Henri Leclercq, *chrisme*, în *DACL*, III/ 1, 1913, col. 1481-1533.
- Mitrofan 1990 - Ioan Mitrofan, *Les recherches archéologiques de l'établissement romain de Micăsasa*, în *Dacia*, XXXIV, 1990, p. 129-138.
- Mitrofan 1995 - Ioan Mitrofan, *Le centre de production céramique de Micăsasa* (= Bulletin of the Center for Transylvanian Studies IV. 4, 1995).
- Mitrofan 1995 - Ioan Mitrofan, *Catalogul expoziției „Marele centru ceramic roman de la Micăsasa - îndeletniciri - artă - credințe”*, Cluj-Napoca, 1996.
- Rusu 1991 - Mircea Russu, *Paleocreștinismul din Dacia romană*, în *Ephemeris Napocensis*, I, 1991, p. 81-112.

Îndreptări arheologice. 1. note la *Mithraea în Dacia*

În revista *Ephemeris Napocensis* a Institutului de Arheologie și Istoria Artei din Cluj-Napoca, nr. IX-X, 1999-2000 (2002), p. 231-243 doamna sau domnișoara Mariana Pintilie (de aici vom folosi numele prescurtat M. P.) a publicat un studiu intitulat *Mithraea în Dacia*. Ea a enumerat 14 localități cu astfel de temple (sigure, presupuse, posibile): Decea, Slăveni, Ulpia Traiana, Doștat, Peștera Veterani, Valea Cernei, Reșca, Alba Iulia, Moigrad, Pojejena, Turda, Cincșor, Vinț. Nu discutăm aici și acum nici forma, nici valoarea, datelor oferite. Autoarea apare foarte hotărâtă în expresii și aprecieri, dar este vizibilă lipsa de metodă de lucru.

În raport cu lucrarea *Temple romane din Dacia* (Deva, 2000) de Adriana Pescariu și Dorin Alicu, numărul templelor înregistrate de M. P. este mult mai mare. Acești din urmă autori prezintă numai 4 temple mithraice sigure (Decea, Romula, Slăveni, Ulpia Traiana), două atestate epigrafic (Doștat, Apulum) și unul probabil (Potaissa).

Două din templele mithraice (prezentate de M. P. ca nesigure) fiind rezultate ale cercetărilor proprii (Moigrad și Pojejena), trebuie să aduc câteva corecturi și completări importante, motivate fie de erori de informare ale autoarei, fie de lipsa de metodă de lucru a mai tinerei colege. Aceste completări sunt importante cu atât mai mult cu cât datele au fost publicate de mult.

Ca să nu se poată naște confuzii, redau fiecare din cele două texte ale doamnei M. P. însoțite de comentariile necesare.

I. „9. Moigrad (Porolissum) jud. Sălaj. În incinta castrului de la Porolissum s-a săpat parțial, în anii '70”, o posibilă incintă sacră. Bajusz István susține că sanctuarul, al cărui coridor central era pavat cu mozaic, a fost acoperit din lipsa posibilităților de restaurare și conservare. O descriere a edificiului atât cât a fost săpat nu s-a publicat. Cele două monumente mithraice descoperite în incinta cu mozaic se păstrează în depozitul Muzeului de Istorie și Artă din Zaláu. Prezența unui templu dedicat zeului în incinta unui castru este discutabilă. Probabil în perioada următoare, autorii descoperirilor vor publica datele necesare pentru clarificarea problemei și conturarea unei imagini asupra cultului lui Mithras la Porolissum”.

Erorile și lipsurile se țin lanț în aceste câteva propoziții:

1. nu s-a săpat parțial nici o incintă sacră
2. nu ”s-a săpat” prin anii '70, căci săpăturile abia au început în anul 1977; s-a săpat exact în anul 1984

3. Bajusz István nu putea (și nici nu avea voie !) să dea informații despre templu, pentru că, neparticipând la săpătură, nu era autor și nici nu știa ce s-a făcut. Dovadă sunt informațiile greșite. Bajusz István putea să-i spună autoarei M. P. unde s-a scris despre săpătură.

4. S-a publicat destul de bine, zic eu, „o descriere a edificiului atât cât s-a săpat”, în raportul preliminar pentru anul 1984²⁰. Numai că pentru a ști acest lucru trebuie să cauți informațiile. Trebuie citite rapoartele de săpătură. Este necesară lectura de informare. Informațiile „după ureche” nu sunt suficiente. În acea parte de raport scrie tot ce avea nevoie M. P.

a. întreaga *latus sinistrum* a castrului a fost cercetată prin două secțiuni (S 84 și S 85) paralele și la distanță de 10 m, respectiv 20 m de *via principalis*. Cu această ocazie a fost „străbătută” de două ori clădirea C 3 (prima clădire din *latus sinistrum* lângă clădirea comandamentului)

b. această clădire C 3 (presupusă a fi templu mithraic) se afla la 5/5,50 m de clădirea comandamentului, deci nu „undevea în incinta castrului” (incintă care are cam 3,00 ha !)

c. clădirea C 3 nu a fost cercetată anume; investigația a avut drept scop doar identificarea clădirilor din această parte a castrului; deci nu „s-a săpat” nici parțial, nici neparțial !

d. din planul orizontal obținut din secțiuni s-a constatat că această construcție are plan patruleter; dimensiuni probabile 7,50 x 25/30 m; lungimea nu a fost încă stabilită exact; ea a fost apreciată după lungimea aproximativă a celorlalte clădiri din *latus* (ținând cont de simțul de aliniere al romanilor)

e. este o clădire subterană; padimentul ei se află la 4,00/5,00 m adâncime față de nivelul curții pavate a clădirii comandamentului

f. nu a fost găsit nici un mozaic; padimentul era din cărămizi mari (frumos și artistic dispuse), acoperite cu un strat fin de mortar (*cocciopesto*)

²⁰ ActaMP, X, 1986, p. 122, fig. 5.

g. nu există nici un culoar central (sau cel puțin din săpătură nu apare așa ceva !); interiorul clădirii C 3, conform celor două secțiuni, padimentul apare continuu; lățimea acestui interior era de 5,00 – 5,50 m

h. pereții din interior, acoperiți și ei cu mortar fin, erau pictați cu motive foarte probabil vegetale; culorile folosite erau verde, albastru, roșu

i. în interior, în secțiunea 84, dinspre sud-vest, a fost identificat un postament din cărămidă; probabil că intrarea în „templu” se făcea din această parte iar postamentul susținea o inscripție sau o statuie (dacă nu cumva avea rol de sprijin al bolții !)

j. au fost descoperite materiale arheologice în mare cantitate; între ele inscripții fragmentare (dintre care una începe cu D · I · M), statuete fragmentare din marmoră (obișnuite în cultul mithraic), plăcuțe votive fragmentare. Acestea ne-au sugerat (și ne sugerează și acum) existența unui templu subteran închinat zeului Mithras

k. s-a încercat chiar o datare a templului: secolul III p. Chr. Este evident că templul a fost construit după ce clădirile cu zid au fost construite deja; cum ultima fază la clădire a fost executată foarte probabil pe vremea împăratului Marcus Aurelianus Antoninus (Caracalla), „templul” trebuie datat după această dată.

Tot ce am scris mai sus a fost expus în locul citat mai sus (poate mai concis însă) și reluat în ghidul Complexului Muzeal Porolissum²¹, despre care autoarea iarăși nu pare a ști.

II. Constatări similare trebuie să fac și în legătură cu „sanctuarul” de la Pojejena. Iată textul d-rei M. P.:

„10. Pojejena. Jud. Caraș-Severin. Piese votive întregi sau fragmentare descoperite în incinta castrului de trupă auxiliară din apropierea Dunării, la Pojejena, provin probabil dintr-un mithraeum (*Gudea – Bozu 1977*, p. 117-; *Gudea – Bozu 1978*, p. 523-). Însă inscripțiile prost conservate nu oferă indicii precise despre adoratorii zeului persan aici. Ei pot fi soldați din unitatea de garnizoană *cohors V Gallorum et Pannoniorum* sau civili din așezarea de la sud de castru. Cum existența unor mithraea în incinta castrului este discutabilă, sanctuarul este dificil de localizat.”

Și aici erorile și lipsurile se țin lanț:

a. piesele mithraice nu au fost găsite „în incinta castrului”, ci toate provin dintr-un singur punct al incintei și anume din turnul din colțul de nord-est. Această informație apare clar în textele citate²², dar probabil necitite. Deci sanctuarul, dacă a fost sanctuar, nu este deloc „dificil de localizat”.

b. inscripțiile nu sunt „mai prost conservate” ca în alte locuri. Este o propoziție inutilă. Fragmentele de monumente cu inscripții lasă să se întrevadă existența mai multor adoratori. Oricum mai mulți ca în toate celelalte mithraea !!! Colecția de inscripții a Daciei romane²³ a înregistrat patru din monumentele mithraice cu inscripție de la Pojejena și a încercat să identifice și numele adoratorilor. Dar și această „bază de informații” i-a scăpat aprigei mithraiste !

²¹ Gudea 1986, p. 108-109.

²² Gudea-Bozu 1978, p. 523-.

²³ IDR III. 1, 1977, p. 42-46 (Pojejena).

c. dacă fortificația de piatră a fost construită la Pojejena la mijlocul secolului II p. Chr. (așa cum scrie raportul), această dată constituie o limită *post quem* pentru construirea sanctuarului !: deci avem și limită inferioară pentru datare

d. așezarea civilă de la Pojejena nu se întinde numai la sud de castru; elemente ale ei există și la nord și la est de castru. Oricum un sanctuar de 3,00 x 3,90 m (cât măsoară turnul în interior) ar fi cam mic și pentru adoratorii din unitate și pentru locuitorii din așezare. Dar sanctuarele mici par a fi o specialitate a zonei. Dacă d-șoara sau d-na M. P. s-ar fi uitat puțin la bibliografia din zona Porților de Fier ale Dunării ar fi văzut că la Braza Palanca (Moesia Superior) a fost construit un templu pentru Jupiter Dolichenus; deși măsura numai 3,00 x 3,50 m, templul era plin cu monumente și inscripții²⁴.

Ar mai fi de adăugat – ceea ce este o lipsă a raportului pe anul 1978, foarte succint și lipsit de date amănunțite – că la fața locului s-a constatat că interiorul turnului a fost adâncit (în raport cu celelalte turnuri de colț). Probabil tocmai pentru a accentua caracterul de „subteran”, „peșteră” etc.

Iată deci câte date se puteau extrage din rapoartele publicate. Un singur lucru mă miră. Nu am refuzat niciodată și nimănui informații în legătură cu cercetările mele. Din contră. Numeroși tineri și doctoranzi au primit informații de la mine. De ce a trebuit ca această M. P. să elaboreze și să publice asemenea erori întrebând pe alții și scriind după ureche? Importanța informării este foarte mare în procesul de elaborare științifică; necesitatea exhaustivității și exactității este tot mai mare. Deci și grija de a le respecta trebuie să fie pe măsură.

Aș mai face o subliniere. În general unitatea care a staționat la Pojejena în castru este numită *cohors V Gallorum*²⁵. Faptul că apare la sau spre sfârșitul secolului II în două diplome *Gallorum et Pannoniorum*²⁶ nu i-a determinat încă pe specialiști să generalizeze acest nume. Deci aș recomanda să rămânem la *cohors V Gallorum*.

NICOLAE GUDEA

Archäologische Berichtigungen 1. Einige Notizen zu „Mithräen aus Dakien”

(Zusammenfassung)

M. Pintilie veröffentlichte in *Ephemeris Napocensis* 9-10, 1999-2000, 231-243, einen Aufsatz über die mithräischen Tempel in Dakien. Sie zählte 14 Ortschaften mit solchen Tempeln (sichere, weniger sichere und angenommene) auf. Zu den Ortschaften, wo das Vorkommen von Mithräen angenommen wurde, zählen auch Moigrad (Porolissum) und Pojejena, wo die Tempel oder angenommenen Tempel von N. Gudea identifiziert wurden. Bezüglich der beiden ist die Verfasserin des Aufsatzes, Mariana Pintilie schlecht informiert und begeht eine Reihe von Fehlern. Hinzu kommen die Mängel ihrer verschiedenen Deutungen.

In Porolissum, im großen Kastell auf dem Hügel Pomet, wurde im *latus sinistrum* das Gebäude C3 identifiziert²⁷. Dies ist ein viereckiger Bau mit den wahrscheinlichen Ausmaßen 7,50

²⁴ Vučković-Todorović 1965.

²⁵ Petolescu 1997, p. 99-100.

²⁶ *CIL* XVI, 111; *RMD* 2.

²⁷ *ActaMP*, 10, 1986, 122, Abb. 5.

x 25/30 m (?); er ist unterirdisch: sein Fußboden liegt 4-5 m unter dem Niveau des Kommandaturhofes; die Entdeckungen im Inneren (Inschriften, fragmentarische Denkmäler usw.) suggerieren einen mithräischen Tempel; er datiert Anfang des 3. Jhs.

In Pojejena wurden im Turm in der Nordostecke des Kastells mit Steinmauer Dutzende Fragmente von Denkmälern (Votivplatten) entdeckt, die dem Mithras geweiht waren²⁸; der Turm wurde anscheinend für die spätere Einrichtung eingetieft; vier oder fünf dieser Votivplatten enthalten auch Namen von Stiftern²⁹; das Kastell wurde um die Mitte des 2. Jh. N. Chr. in Stein umgebaut. Also konnte das kleine Heiligtum (3 x 3,90 m, so groß wie das Innere des Turmes) nur nach diesem Zeitpunkt eingerichtet werden.

Ohne die Dinge zu forcieren scheint es mir, daß die beiden Heiligtümer mit Sicherheit Mithras „Tempel“ sind. Vielleicht werden diese hinzugefügten Berichtigungen und Verbesserungen jenen von Nutzen sein, die die Frage des Mithraismus in Dakien systematisch untersuchen.

Abrevieri și bibliografie

CIL	- <i>Corpus Inscriptionum Latinorum</i> , Berlin.
IDR	- <i>Inscriptiile Daciei Romane</i> (I. I. Russu), București.
RMD	- <i>Roman Military Diplomas</i> (M. Roxan), London.
Gudea-Bozu 1977	- N. Gudea, O. Bozu, <i>A existat un sanctuar mithraic la Pojejena (?)</i> , în <i>Banatica</i> , IV, 1977, p. 117-132.
Gudea-Bozu 1978	- N. Gudea, O. Bozu, <i>Descoperiri mithraice la Pojejena</i> , în <i>SCIVA</i> , 29, 1978, p. 563-572.
Gudea 1986	- N. Gudea, <i>Porolissum. Res publica municipii porolissensium</i> , București, 1986 (ghid).
Petolescu 1997	- Constantin C. Petolescu, <i>Die Auxiliareinheiten im römischen Dakien</i> , în N. Gudea (ed.) <i>Beiträge zur Kenntnis des römischen Heeres in den dakischen Provinzen</i> , Cluj-Napoca, 1997, p. 66-141.
Vučković-Todorović 1965	- Dušanka Vučković-Todorović, <i>Svetilište Jupitera Dolichenus u BrazoiPalanci</i> , în <i>Starinar</i> , XV-XVI, 1964-1965, p. 173-181.

Omul roman. Volum coordonat de Andrea Giardina. Traducere de Dragoș Cojocaru, Iași, Polirom, 2001, 331 p.

De câțva timp, editura Polirom din Iași promovează în colecția *Plural M* imaginea omului în istorie, fiind analizate epocile romană, greacă, bizantină, medievală, Renașterea, Barocul, Luminile și Romantismul. În toate cazurile istoria este ilustrată din perspectiva omului în calitate de *faber historiae*.

Cei 12 autori ai volumului de față coordonat de Andrea Giardina, profesor de istorie romană al Universității „La Sapienza” din Roma, au reușit să surprindă categoriile sociale cele mai importante ale omului roman, pornind de la calitatea de *cetățean* și *om politic* până la cea de *bandit*.

Primul capitol, dedicat *Cetățeanului și omului politic* (p. 23-55), ne introduce, prin demersul lui Claude Nicolet, într-un domeniu larg discutat în epoca romană; este

²⁸ Gudea-Bozu 1978.

²⁹ IDR III.1, 1977, s. v. Pojejena.

vorba de acordarea cetățeniei și a calității de cetățean. Autorul studiului surprinde foarte bine ideea că, pentru totdeauna, cetățenia este și va rămâne un statut juridic prin care cei care-l posedă își vor vedea raporturile personale, patrimoniale reglate în conformitate cu un drept comun. În această idee se ascunde, de fapt, idealul cetății antice, adică egalitatea în fața legii; însă, această egalitate nu înseamnă că toți se bucură de aceleași drepturi: există diferențe datorate naturii, categoriei sociale etc. Prin calitatea de cetățean omul roman era un soldat ce putea fi mobilizat, un contribuabil, un alegător și chiar un candidat pentru anumite sarcini; adică era înzestrat cu o voință și cu o opinie pe care și le putea exprima în legătură cu treburile comune.

Cultul și puterea sacerdotală au ocupat întotdeauna la romani un loc foarte important, așa cum rezultă și din introducerea pe locul doi a studiului despre *Preot* (p. 57-82). Atribut masculin, dar și feminin (este vorba de serviciul de vestală, de funcția culturală a matroanelor), sacerdoțiul nu era accesibil oricărui cetățean, în orice context, nu era nici o chestiune de vocație, ci de statut social. Reprezentantul unei *familia*, adică tatăl (*pater*), era cel care își asuma după părerea lui John Scheid această responsabilitate pentru sacrificiu sau rituri nuptiale sau funerare sau își delega puterile unui alt membru al familiei; astfel, această putere se extindea doar asupra unui cadru restrâns. Însă, pe plan politic, toți magistrații aveau de îndeplinit sarcini sacerdotale. Sacerdoții romani erau grupați în colegii sau congregații, cum ar fi colegiul pontifical, cel al augurilor, al decemvirilor, al septemvirilor. Responsabilii religioși erau departe de ceea ce un creștin, de pildă, înțelege printr-un preot.

Singurul cuvânt care poate caracteriza cel mai bine *Juristul* (p. 83-95) este cel de “înțelept” al cetății. Acest epitet este evident și nu necesită un alt comentariu, dacă ne gândim la întreaga operă juridică a lui Cicero și nu numai. Aceasta este esența paginilor redactate de Aldo Schiavone.

Soldatul (p. 97-128), *Sclavul* (p. 129-160), *Libertul* (p. 161-180) și *Țăranul* (p. 181-194), patru medalioane dedicate la patru condiții sociale pot fi analizate împreună, prezentând o altă latură decât cele trei imagini arătate până aici. Tinerii, impresionați pozitiv de prestigiul uniformei, al prestanței, al ceremonialului militar, dar și de siguranța zilei de mâine, alegeau această carieră cu ajutorul căreia, lăsați la vatră, ar fi putut îndeplini diferite funcții în coloniile de veterani instituite oficial. Modul de viață al cetățeanului presupune timp liber, care îi permite să se dedice anumitor activități, de exemplu politică; în schimb, condiția de sclav se caracterizează prin absența timpului liber, sclavul fiind ca un animal domestic care muncește și, pentru a-și recăpăta forțele necesare muncii, mănâncă și doarme; astfel se identifică cu funcția pe care o are: este un obiect însuflețit ce face parte din proprietate, este inclus într-o moștenire printre unelte și animale. Există chiar o ierarhie în universul sclavilor. Autorul studiului, Yvon Thébert, surprinde foarte bine această nuanță la doi juriști din epoca severiană, Paulus și Ulpianus, care precizează că sclavii trebuie hrăniți și îmbrăcați în funcție de rang. Libertul se află la o răspântie: pe de-o parte a fost sclav, ceea ce nu poate uita nici el, nici ceilalți, pe de altă parte eliberarea îi conferă aceleași drepturi cu ale stăpânului, supunându-l la o serie de obligații. Dacă ne referim la țăran, trebuie să ne referim la doi termeni principali – *agricola* și *colonus* – care sunt strâns legați de aspectele vieții rurale; *agricola* desemnează contactul nemijlocit al omului cu pământul; termenul de *colonus*, sinonim de multe ori cu *agricola*, se referă la micul agricultor, la un locuitor al unei

colonii, care primește un lot de pământ pentru cultivat, dar și la țaranul care-l ia în arendă.

Artizanul (p. 195-221) și *Negustorul* (p. 223-244) reprezintă alte două condiții sociale, analizate în volum de Jean-Paul Morel și Andrea Giardina, care ar putea fi prezentate împreună. Liber prin naștere, libert sau sclav, varietatea condiției artizanilor este cu atât mai largă cu cât se ia în considerare puterea economică și capacitatea sa de inițiativă. Însă, când vorbim despre artizanatul roman, nu trebuie să ne gândim numai la bărbați, ci și la femei; ele erau fie niște muncitoare condamnate la obscuritate, fie niște mari doamne care se ascund dinadins. Negustoria a fost rar socotită o meserie sordidă; riscul negustorului, care înfruntă marea, a devenit chiar un *topos* dintre cele mai obișnuite, legându-se întotdeauna de marea nestatornică și primejdioasă. Îndrăzneala și experiența, la care se adaugă și câștigul, puteau apărea mai curând ca un mijloc decât ca un scop.

Lăsate la urmă, studiile referitoare la *Sărac* (p. 245-270) și *Bandit* (p. 271-308), alcătuite de către C. R. Whittaker și Brent D. Shaw, încheie pledoaria omului roman din punctul de vedere al condiției sociale. Termenul de *pauperes*, dar și sinonimele lui, puteau să includă nu numai pe cei săraci și pe cerșetori, ci și pe oamenii cu o condiție mai bună, artizanii, negustorii, care în comparație cu cei bogați erau, desigur, săraci. Astfel, termenul desemnează pe oricine nu aparține claselor dominante, iar împărțirea între *honestiores* (proprietarii) și *humiliores* (lucrătorii) scoate în evidență și mai bine diferența. Sărăcia este demonstrată nu numai de obiceiuri, dar și de îmbrăcăminte; putem lega această ultimă afirmație de studiul referitor la bandit. Vocabularul limbii latine îi amintește pe bandiți ca *latrones*, iar banditismul ca *latrocinium*. Zidurile orașelor nu marcau numai limita sacră și instituțională, ce separa centrul urban de zona rurală, ci constituiau și o apărare împotriva raidurilor tâlharilor. În statul roman orice perioadă de dezordine sau de războaie civile a lăsat în urmă un mare număr de bandiți, care trebuiau opriți fie prin inițiativa locală, fie prin folosirea armatei.

Toate studiile prezentate în volumul coordonat de Andrea Giardina se bucură de referințe bibliografice care pot fi de un real folos cercetătorilor români, care ar dori să aprofundeze și să dezbată, dintr-un alt punct de vedere, condiția socială romană, dar și unui iubitor de istorie. În consecință, suntem în fața unui volum incitant sub aspectul lecturii, care demonstrează convingător dimensiunile unei instanțe culturale, politice și sociale: *aeternitas romana*.

Ultimul studiu, intitulat "*Humanitas*": *romani și nu* (p. 309-331), aparține ilustrului profesor Paul Veyne, ce a coordonat volumul I al lucrării *Istoria vieții private*, îngrijită de Ph. Ariès și G. Duby. Prezentând multitudinea de semnificații ale cuvântului *humanitas* (cultură literară, virtutea omeniei, stare de civilizație), autorul se referă la aproape toate condițiile sociale prezentate în volum. Este, de fapt, o încheiere inteligentă în care autorul ne lasă pe noi să medităm și să găsim răspunsul la întrebările ridicate în ultimul text.

ANDREEA MĂRZA

Octavian Tătar, *Aspecte internaționale ale constituirii Principatului Transilvaniei*, Hunedoara, 2001, 290 p. (“Bibliotheca Archaeologica et Historica Corviniensis”)

În capitolul *Sistemul politic al Principatului*, inclus în *Supplex Libellus Valachorum. Din istoria formării națiunii române*. Ediție nouă, cu adăugiri și precizări, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1984, p. 94-101, istoricul David Prodan sublinia, în câteva pagini convingătoare, multipla semnificație a Principatului în contextul mai amplu al istoriei medii și moderne a Transilvaniei, instituția ca atare fiind cercetată din perspectiva înțelesului și cuprinsului noțiunii de națiune (fără să lase la o parte sensurile social-juridice și etnic-teritoriale). Având în vedere semnificația majoră a formării Principatului Transilvaniei, proces complex care a inclus și nenumărate probleme internaționale, într-o perioadă în care harta Europei secolului al XVI-lea a înregistrat nenumărate prefaceri, ce au marcat lumea elitelor și chiar conștiința europeană, socotim că este justificat discursul istoric al autorului, concretizat într-o carte de 290 pagini, intitulată *Aspecte internaționale ale constituirii Principatului Transilvaniei*.

Structurată pe șase capitole, care apar suficient de echilibrate sub mesajul informației istorice, lucrarea alcătuită de D-nul Dr. Ioan Octavian Tătar debutează cu o firească *Introducere* (p. 11-19). Aceste pagini introductive au darul să prezinte nu numai concepția autorului asupra unui interesant subiect ori metoda de lucru, ci și câteva judecăți de valoare despre un proces diplomatic și politic cu nenumărate implicații interne și externe, ale cărui limite cronologice încearcă să le evidențieze în aprecieri credibile. Astfel, la capătul unor considerații pertinente, din care nu lipsesc evaluări istoriografice, autorul opinează că: “/.../ Principatul Transilvaniei este produsul realităților interne ale Regatului Ungariei și împrejurărilor externe din centrul și sud-estul Europei secolului al XVI-lea. La toate acestea se impun a fi adăugate: o mai veche, dar constantă, tendință spre autonomie a voievodatului Transilvaniei, fragilitatea legăturilor acestuia cu regatul ungar, o anumită particularitate geografică, etnică și spirituală a Transilvaniei, dar și un ansamblu de prefaceri, îndeosebi culturale (de mentalitate), ce au cuprins etniile europene spre sfârșitul Evului Mediu. Dacă ar fi să încadrăm mai exact acest proces, am opta pentru 1529 (adunarea celor “trei națiuni” la Grind, n. n.) – ca limită cronologică inferioară, și 1571 (acordul de la Speyer, ratificat de Maximilian al II-lea, și alegerea de către Dietă a lui Ștefan Báthory ca principe, recunoscut de sultan, n. n.) – ca limită cronologică superioară.” (p. 18).

De fapt, substanța propriu-zisă a cercetării istoricului începe cu capitolul I, *Otomanii și europenii în secolele XV-XVI* (p. 21-50), unde se încearcă, la îndemâna unor soluții de cercetare de tip imagologic și folosind un anumit strat istoriografic (care poate fi îmbogățit, la o reluare a investigațiilor), o privire de ansamblu asupra unui continent în continuă schimbare, din perspectiva unei viziuni europene asupra otomanilor dar și invers, în efortul de a stabili câteva dintre trăsăturile caracteristice ale Imperiului Otoman în comparație cu unele state din Europa (cu care a avut frecvente relații). O astfel de intenție, în bună măsură realizată conform planului de cercetare stabilit, ne trimite către conținutul de idei al celui de al doilea capitol, *Raporturile ungaro-otomane. Süleyman I și politica europeană a Imperiului Otoman. Atitudinea statelor europene* (p. 51-87), cu o problematică incitantă. Aici, autorul valorifică nu numai o vastă

bibliografie, mai veche ori mai nouă, ca dată a redactării, ci și încearcă să-și exprime un punct de vedere personal asupra unor elemente constitutive din relațiile ungaro-otomane, aspecte interesante care sugerează indiscutabil cadrul internațional în care s-a constituit Principatul Transilvaniei.

Interesul lectorului avizat asupra lucrării lui Ioan Octavian Tătar se menține pe tot cuprinsul capitolelor III-IV, intitulate *Ungaria după Mohács. Disputa pentru coroana Ungariei dintre Ferdinand de Habsburg și Ioan Zápolya și implicațiile sale internaționale* (p. 89-130), respectiv *Confruntarea otomano-habsburgică în problema ungară (1540-1556). Situația Transilvaniei* (p. 131-165). Lupta pentru coroana Ungariei, narată de autor pe baza literaturii istorice la care a avut acces, este detaliată nu numai din perspectiva unor mai vechi aspecte, ci și pentru epoca în care eroii principali au fost Ferdinand de Habsburg, politician cu o viziune europeană asupra situației, și Ioan Zápolya, cel mai puternic om al momentului din Ungaria, voievod al Transilvaniei din 1510. Disputa dintre aceste două personalități, care socoteau că erau îndreptățite să ocupe tronul regal, s-a finalizat, practic, într-un război civil care a afectat profund soarta Ungariei, ducând și la mai multe implicații internaționale, ce au impus ca unele state europene să-și justifice pozițiile sub raport diplomatic, militar și politic. În mod teoretic, conflictul se va finaliza prin pacea de la Oradea (4 februarie 1538), respectiv datorită morții lui Ioan Zápolya (21 iulie 1540). Însă, disputa va înregistra o nouă turnură, în luptă intrând nu numai partizanii lui Ioan Zápolya ci și otomanii, chestiunea ca atare găsindu-și o rezolvare de compromis, abia peste trei decenii, pe plan internațional. De altfel, dimensiunile confruntării otomano-habsburgice, desfășurate pe cuprinsul deceniilor 5-6 ale secolului al XVI-lea, respectiv între anii 1540-1556, care vor afecta sub raport politic și situația Principatului Transilvaniei, îi permit lectorului să urmărească, pe baza discursului istoric al autorului, etapele conflictului pe mai multe câmpuri de luptă ori eforturile de soluționare în cadrul unor relații date, care au antrenat nu numai Ungaria și Imperiul Otoman, ci și Polonia și Transilvania, față de care otomanii au manifestat, în raport cu anumite interese, atitudini ori poziții destul de schimbătoare.

Concluziile lui Ioan Octavian Tătar, la care subscriem, vizează, din perspectiva viitorului statut al Principatului Transilvaniei, acțiunea diplomatică a Porții Otomane, într-un moment în care Ferdinand I de Habsburg a renunțat la stăpânirea asupra Transilvaniei. În acest sens, se va adopta o politică de balans diplomatic, câștigându-se autonomie în raport cu Puterea Semilunei.

Încercând să pătrundă în profunzime vasta problematică înscrisă prin câteva aspecte internaționale ale constituirii Principatului Transilvaniei, Ioan Octavian Tătar discută, în capitolul VI, *Părți și provincii ale fostului Regat maghiar. Statutul lor politico-juridic* (p. 179-224), aspecte esențiale, în raport direct cu anumite orizonturi istoriografice, din organizarea politică și a regimului de dependență față de Poarta Otomană a Principatului transilvănean. În același timp, aduce în discuție dimensiunile politice cu nenumărate implicații ale așa-zisei "Ungaria Otomană" (cu beylerbeylicul Budei și al Timișoarei), fără să omită Regatul habsburgic al Ungariei. Și la acest capitol D-nul Ioan Octavian Tătar utilizează, chiar dacă nu întotdeauna critic, o vastă paletă istoriografică, încercând o îmbinare între istoria evenimentială și cea problematizantă, efort al cercetării care trebuie apreciat. Îi recomandăm, totuși, o mai mare acuratețe în

cea ce privește sursele bibliografice vechi și noi, care nu sunt toate demne de încredere, cel puțin din perspectiva actuală a istoriografiei. Autorul utilizează o paletă informațională vastă, dacă nu prea pestriță (Ștefan Andreescu, Maria-Magdalena Alexandrescu-Dersca-Bulgaru, Barta Gábor, Gheorghe Bichigean, Gheorghe I. Brătianu, Nicolae Ciachir, Radu Constantinescu, Nicolae Edroiu, Călin Felezeu, Cristina Feneșan, Tahsin Gemil, Vladimir Hanga, Leopold Hassler, Alexandru Herlea, Homán Bálint, Halil Inalcik, Imre Lukinich, Ioan Lupaș, I. G. Mailáth, Ladislau Makkai, Mihai Maxim, Karl Nehring, Pál Fodor, Ștefan Pascu, Joseph Pešak, Ioan-Aurel Pop, Karl H. L. Pöhlitz, Francisc Ribary, Joseph Simák, Andrina Stiles, Szekfű Gyula, Szilágyi Sándor, Trócsányi Zsolt, Valeriu Veliman, Anton Verancsics, J. B. von Weiss, Erich Zöllner).

Concluziile din finalul acestui capitol, care pregătesc lectorul pentru ultima parte a cărții, vizează statutul internațional al Regatului “Ungaria habsburgică” și al Transilvaniei în calitate de Principat, socotite de autor ca “/.../ două state bine individualizate pe plan european” (p. 223), aflate sub autoritatea suveranilor străini, în probleme interne beneficiind de o relativ largă autonomie. În raport cu aceste două realități politice și administrative, care aveau un model european, “Ungaria otomană” se aseamăna, sub aspectul statutului, cu situația unor teritorii din Peninsula Balcanică încorporate în Imperiul Otoman care, chiar dacă au resimțit dominația politică, militară și administrativă a otomanilor, realitățile din sfera socialului, etnicului și religiosului nu au înregistrat schimbări profunde.

În capitolul V, *Pacea austro-otomană (1568) și tratatul de la Speyer (1570). Statutul Principatului Transilvaniei* (p. 167-177), D-nul Ioan Octavian Tătar precizează, după o atentă precizare a problematicii, statutul politico-juridic al Transilvaniei, în contextul păcii austro-otomane de la Adrianopol (1568) și în prelungirea tratatului de la Speyer (1570). Pornind de la contextul unor raporturi din două direcții politice și tot atâtea zone geografice, Imperiul Otoman și Casa de Austria, statutul Principatului Transilvaniei se consolidează și primește chiar o justificare la nivel oficial și diplomatic, în practica frecventă a relațiilor internaționale din a doua jumătate a secolului al XVII-lea, etapă care corespunde cu finalizarea procesului creării Principatului. Să recunoaștem că astfel de aprecieri își găsesc, în cadrul aceluiași capitol, o justificare din perspectiva evenimentială, cu borne cronologice ce pot fi fixate pentru anii 1568-1570, respectiv 1593, odată cu reînceperea conflictului otomano-austriac, moment în care Principatul Transilvaniei apărea în fața Europei civilizate drept o “entitate statală bine delimitată” (p. 177).

Secvența de *Considerații finale* (p. 225-233), cu care se încheie demersul istoriografic al autorului, dovedește mai convingător ca în alte părți ale cercetării întreprinse sub conducerea D-lui prof. univ. dr. Thomas Nágler, care semnează o inspirată *Prefață* (p. 9-10), efortul de sinteză al autorului, în ceea ce privește complexul și îndelungatul proces de constituire a Principatului Transilvaniei. Componentele unui astfel de proces, cu urmări profunde pentru dezvoltarea multiplă a Transilvaniei, au fost identificate, în mod corect, de Ioan Octavian Tătar în transformările care au cuprins partea răsăriteană a vechiului Regat al Ungariei, începând cu sfârșitul secolului al XV-lea și continuând cu prima jumătate a secolului al XVI-lea, dar și în disputa habsburgico-otomană pentru supremație politică în zona central-europeană a continentului.

Ca și în alte cazuri ale unei investigații istorice, capitolul de *Bibliografie selectivă* (p. 235-255) dovedește, din multe puncte de vedere, orizontul istoriografic al autorului. În cazul de față, D-nul Ioan Octavian Tătar împarte judicios *Bibliografia în Izvoare* (34 poziții), *Lucrări generale și speciale* (214 poziții), *Atlase și dicționare* (11 poziții). Pentru un plus de utilitate în abordarea profesionistă a temei pledează, după opinia noastră, *Indicele cu denumirea principalelor localități menționate în lucrare* (p. 256-261), care înregistrează 139 poziții geografice. Nu putem omite un necesar *Indice de nume* (p. 262-277) și un rezumat în limba germană (p. 279-290) care extinde adresabilitatea mesajului cărții.

În congruență cu cele constatate mai sus, în urma lecturii atente a textului Dr. Ioan Octavian Tătar, socotim că această lucrare se înscrie, prin aria investigațiilor, în seria unui necesar demers istoriografic (la care putem atașa, de pildă, cărțile mai noi ale lui Călin Felezeu, Cristina Feneșan, Suzana Andea) asupra Principatului Transilvaniei în veacurile XVI-XVII. Este perioada în care a îndeplinit un rol important în contextul central-european. Până la un anumit strat istoriografic, volumul universitarului sibian ilustrează un *indiscutabil timp și o vizibilă schimbare*, ca să preluăm ideea unei inteligente constatări a Profesorului Alexandru Zub, care a încercat să stabilească o determinare între discursul istoric românesc și interminabila tranziție.

IACOB MĂRZA

Mihaela Grancea, *Călători străini prin Principatele Dunărene, Transilvania și Banat (1683-1789). Identitate și alteritate*, Sibiu, Editura Universității “Lucian Blaga”, 2002, 340 p. + /1/ f.

Îndemnul rațional al istoricului Alexandru Zub în ceea ce privește regândirea și asumarea critică a trecutului³⁰, ne ajută să înțelegem mai corect discursul D-nei Mihaela Grancea, ilustrat de această carte, la origine o bine primită teză de doctorat în istorie, sub titlul *Spațiul românesc în viziunea călătorilor străini (1683-1789). Identitate și alteritate* (2000). Avem de-a face, cum corect remarca Profesorul Pompiliu Teodor, cu un “/.../ elaborat care aduce în circuitul științific informații despre realități medievale românești filtrate prin perspectiva călătorului, cu alte cuvinte o istorie «văzută» și din afară”.

Beneficiară a unui discurs istoric logic, expus într-un stil captivant, de unde și plăcerea lecturii pe aproape toată întinderea textului, lucrarea colegei Mihaela Grancea poate fi înțeleasă, în esența ei, dacă ținem seama de particularismele unei investigații cantonate pe “studiul imaginilor sau reprezentărilor străinului (străinătății)” (Daniel Pageaux) și de caracteristicile izvoarelor narrative, pe care le valorifică: relatările călătorilor străini, decupate nu numai din volumele VII-IX ale prestigioasei serii *Călători străini despre Țările Române*, ci și din alte numeroase texte, pentru care autoarea oferă, cu generozitate, aproape 139 titluri bibliografice.

---

³⁰ Alexandru Zub în dialog cu Sorin Antohi. *Oglinzi retrovizoare. Istorie, memorie și morală în România*, Iași, Editura “Polirom”, 2002.

Caracterizarea pe care autoarea o conferă călătorilor străini este de natură să ne pună în contact cu o poziție științifică suficient de clară și obiectivă, de la care trebuie să judecăm în ansamblu orizontul prestației istoriografice actuale: “Călătorii, agenți activi ai civilizațiilor, realizează vizibil, la nivelul contactului personal, dialogul intercultural. Prin formația socio-culturală, prin faptul că sunt și produsele unui model cultural conștient asumat, călătorii devin, totodată, canale ale comunicației intercomunitare și interculturale, prin care se transmit și se perpetuează stereotipii explicative, determinate istoricește de nivelul cunoașterii geografice și științifice, de evenimentele contextuale care pot reflecta (dacă sunt episoade tensionate și/sau de conflict) cunoașterea reciprocă, alimentând sau spărgând stereotipiile ostilității, prioritare în relațiile intercomunitare.” (*Argument*, p. 5).

Din valorificarea informațiilor oferite de 85 de călători străini, care au voiajat ori au rămas un timp în Țările Române, cercetătoarea a ajuns la concluzii extrem de utile pentru istoriografia română actuală, în ceea ce privește imagologia unei epoci, cuprinse între 1683 (asediul Vienei) și 1789 (izbucnirea Marii Revoluții Franceze), din care sunt desprinse câteva jaloane în direcția identității și alterității, cu aplicație specială asupra istoriei-realitate a românilor. La îndemâna unei astfel de motivații științifice, doamna Mihaela Grancea își structurează discursul în 18 secțiuni, extrem de interesante sub raportul demonstrației istorice. După un *Argument* (p. 5-6), bine conceput sub aspectul motivației științifice, în urma căruia se plasează o inteligență și convingătoare *Introducere* (p. 7-28), ce pregătește cititorul pentru mesajul ideatic al lucrării, urmează practic problematica principală a volumului, pe care autoarea o propune atenției lectorului, centrându-și constatările pe mai multe teme, dintre care amintim: *Imaginarul identității și alterității. Etnoimaginile – repere metodologice și considerații teoretice* (p. 29-54); *Analiza originilor și a funcționării instituțiilor politice românești din perspectiva oferită de teoria contractului* (p. 55-62); *Imaginea principelui* (p. 63-72); *Aspecte referitoare la ceremonialul politic românesc* (p. 73-114); *Elitele din Principatele Dunărene, din Transilvania și Banat* (p. 115-159) ș. a.

Metoda, concepția și expresia literară ale D-nei Mihaela Grancea pot fi identificate la fel de bine, dovedindu-se, încă o dată, orizonturile științifice și năzuințele istoriografice ale noii generații de cercetători, în alte secvențe ale volumului, dacă am avea în vedere o altă gamă a problematicii, sistematizată pe: religiozitate și atitudinea în fața morții; interetnic și interconfesional (abordate din prisma cotidianului); chestiuni mai puțin abordate de etnoistorie și etnopsihologie; etnotipul discutat pe baza unor reprezentări ale portului popular; analiza categoriilor marginalizate (țigani și evreii) etc. Nu mai puțin captivante rămân paginile din lucrare în care istoricul prezintă și interpretează în același timp interesul călătorilor străini față de lumea urbană și pentru diferite caracteristici ale naturii la români.

Pentru finalul vieții cotidiene, Mihaela Grancea discută, de pildă, relațiile interetnice și interconfesionale, așa cum rezultă acestea din problematica dezbătută într-o secvență de factură specială: *Aspecte ale vieții cotidiene. Relații interetnice și interconfesionale* (p. 191-200). După opiniile avizate ale autoarei, care au la bază o interpretare modernă și corectă a fenomenului etno-confesional, așa cum rezultă acesta din relatările călătorilor străini, confesiunea se transformă, începând cu sfârșitul secolului al XVII-lea, în ideologie, explicând multe acțiuni, afirmații și comportamente

din partea “celeilalte tabere”, fapte care devin un argument esențial în dialogul dintre etnie și confesiuni, conștiința națională având un rol important în stabilirea apartenenței la o anumită comuniune. D-na Mihaela Grancea exemplifică, într-un chip inspirat, situația cu cazul românilor transilvăneni uniți cu Biserica Romei.

Discursul istoriografic al autoarei, la îndemâna unor atente lecturi și urmând principii metodologice moderne, fără de care nu se mai poate investiga astăzi istoria, capătă un plus de consistență științifică, dacă avem în vedere setul de *Concluzii* (p. 311-319). De fapt, se urmărește firul roșu al temei, printr-un dialog permanent între general și particular, la bază aflându-se constatările călătorilor străini asupra spațiului românesc, întinse pe un segment cronologic cuprins între 1683-1789, perioadă care corespunde istoriei europene cu profunde transformări în domeniul economic, politic, social, religios și cultural. Argumentația științifică expusă de Mihaela Grancea, care demonstrează din plin înclinații certe pentru un spectru interpretativ echilibrat, cu pendulări între analiză și sinteză, expuse cu ajutorul unui vocabular îngrijit și profesionist, însoțește structura tezei, poate prea didacticist la un moment dat. Subliniem, în același timp, că discursul autoarei este slujit de o vastă bibliografie, corect structurată sub raportul metodei, dovedind alese și întinse lecturi (p. 321-240).

Prin cercetarea colegei Mihaela Grancea, lector universitar doctor la Universitatea “Lucian Blaga” din Sibiu – Facultatea de Litere, Istorie și Jurnalistică, intitulată *Călători străini prin Principatele Dunărene, Transilvania și Banat (1683-1789). Identitate și alteritate*, suntem beneficiarii unei investigații moderne și necesare, care valorifică la cote științifice superioare relațiile călătorilor străini asupra Țărilor Române, în efortul meritoriu de-a stabili interdependența interioară a identității și teritoriile alterității etno-culturale, asupra cărora au acționat o serie de factori istorici, după cum bine rezultă din cuprinsul acestei inteligente cercetări. Ea răspunde din multe puncte de vedere, celor trei direcții în investigația istorică modernă, așa cum au fost formulate de eruditul Jean Leduc³¹: epistemologică, istoriografică și literară.

Investigația D-nei Mihaela Grancea, *Călători străini prin Principatele Dunărene, Transilvania și Banat (1683-1789). Identitate și alteritate*, întrunește, printr-o problematică de maxim interes abordată, conceptual, metodologic și literar, după principii actuale, coordonatele reale ale unei autentice și folositoare cercetări. Este și motivul pentru care ne declarăm de acord cu mesajul interior al cărții, care va sta, nu ne îndoim, în atenția Republicii istoricilor noștri.

IACOB MĂRZA

---

³¹ *Les Historiens et le Temps. Conceptions, problématiques, écritures*, Paris, Du Seuil, 2000.

Anton Rus, *Imaginar și teologie - o lectură socio-antropologică a simbolismului pseudo-macarian* -, Prefață de Luigi Padovese, Alba Iulia, Aeternitas, 2002, 113 p.

Cunoscând o extensiune amplă de ceva timp, cercetarea imaginarului reprezintă, fără îndoială, una dintre cele mai fecunde căi de explorare a profunzimilor umane, într-o lumină ce pune în valoare “o lume obscură și extravagantă” (Philippe Ariès), situată în interiorul și proximitatea lui *homo faber*, *homo sapiens* și *homo loquax*. În această dinamică dată, dincolo de aparențele unei mode de care cineva ar putea fi acuzat că se contaminează luând în centrul analizei o asemenea problematică, este vorba despre, credem, existența unor demersuri de decriptare adeseori paralele dar automat meritorii în ceea ce privește un dublu aspect posibil de a fi înconjurat: “citirea” unor date vechi prin “ochi” noi sau, pe de altă parte, aducerea în discuție/utilizarea unor posibile căi de extragere propriu-zisă a materialului dorit a fi analizat. Fără îndoială, lucrarea aparținând d-lui Anton Rus, intitulată *Imaginar și teologie - o lectură socio-antropologică a simbolismului pseudo-macarian*, apărută la editura Aeternitas, Alba Iulia, 2002, constituie un exemplu reușit a ceea ce am numi o conciliere/fructificare a celor două direcții enunțate ce, în mod natural, ar trebui mult mai des avute în vedere. Aceasta pentru că, după cum sublinia Bronislaw Baczkowski, de-a lungul istoriei societățile și-au construit propriile reprezentări globale, pentru a-și legitima puterile sau pentru a-și elabora modele formatoare necesare membrilor săi. Nefiind simple reflectări ale realității sociale, reprezentările imaginare sunt intrinsec o realitate specifică, cu un impact asupra mentalităților colective și cu funcții multiple în viața socială.

În cazul lucrării de față, primul element sau punct câștigat, adus în față de conținutul propriu-zis, este, fără tăgadă, intenția declarată și asumată de autor de a realiza o cercetare a unor imagini vehiculate în scrierile lui Pseudo-Macarie, la care acesta recurge pentru a ilustra dinamismul vieții spirituale caracteristic vremurilor sale. Desigur, afirmația noastră poate părea puțin forțată: cum adică, un punct câștigat este intenția? În condițiile în care realizarea/demostrația în sine contează sau, juridic vorbind, în termenii concreți ai unui risc sau expuneri asumate, tentativa se “pedepsește”. Aici se impun mai multe elemente. În primul rând, câștigul este evident deoarece avem de-a face cu o analiză utilizând un limbaj modern și precis, pe urmele unor cercetători “clasici” în domeniu, cercetare realizată de către o persoană formată în mediul clerical și care se degajă de subiectivismul de care ar putea fi acuzat.

Vorbeam la începutul acestei recenzii despre cele două direcții împletite de cercetare a imaginarului regăsite în lucrarea de față, și acest lucru/element se verifică prin simplul argument că autorul nu alege o cale simplă de cercetare, ce ar duce la o dezvoltare pe căi bătătorite (și anume o prezentare generală sau detaliată a lucrărilor aparținând lui Pseudo-Macarie - mă refer aici cel puțin la cea mai răspândită și cunoscută dintre aceste *Cele 50 de Omilii duhovnicești*) ci, dimpotrivă, scopul declarat de autor și dus la bun sfârșit este de a realiza o nouă lectură a acestor date prin intermediul analizei interiorității discursive. Astfel, al doilea câștig prin această lucrare este analiza de conținut ce constituie o abordare nu afirmativă, ci problematică a unei tematici.

În al treilea rând, un alt element important al lucrării și care îți dă forță este logica structurii în care este concepută sau cadrul în care se dezvoltă analiza. În această ordine de idei, pentru un nespecialist căruia ipotetic îi cade în mână lucrarea se realizează un

crescendo analitic, ce se dezvoltă într-o dinamică corespunzătoare unei enunțări a contextului în care trăiește și scrie Pseudo-Macarie (capitolul I, *Omul și opera*), urmat apoi de prezentarea liniei tematice generale (capitolul II, *Învățătura spirituală în general*), divizată pe problematici inteligente alese și edificatoare prin mesajul și forța ce o presupun asupra posibilului cititor de ieri, azi sau mâine: omul – chip al lui Dumnezeu, lupta spirituală sau procesul complex de sfințire ce determină metamorfoza profundă la nivelul ființei devenită acum sau astfel “locuința lui Dumnezeu”. În fapt, toate aceste trei elemente enunțate sunt unul și același lucru dorit și simțit de fiecare suflet mai devreme sau mai târziu: căutarea purității sau a lui Dumnezeu.

Aceste două etape în dezvoltarea discursului d-lui Anton Rus nu fac decât să o pregătească cea de-a treia, cea mai importantă etapă și anume o analiză a funcției imaginii în scrierile lui Pseudo-Macarie (capitolul III). De ce afirmăm aceasta? Pentru că, până la urmă, Anton Rus analizează niște imagini care încorporează conceptul de reprezentare având, în mod firesc, un dublu rol. Primul, de a convenționaliza obiectivele, oamenii, evenimentele integrate acum într-o categorie sacră, și cel de al doilea, în condițiile în care reprezentările sunt prescriptive, de a fi încercate, de a fi impuse ca și model cu o coloratură irezistibilă pe cât posibil (după cum ne arată autorul, o tehnică utilizată de Pseudo-Macarie sunt întrebările și răspunsul).

Într-o asemenea grilă credem trebuie înțelese imaginile regăsite la Pseudo-Macarie, metamorfozat într-un atent observator al naturii și vieții zilnice a oamenilor în scopul “de a realiza analogii cu lumea divină”. Este vorba despre imagini extrase din fenomene naturale: lumina soarelui, strălucirea și numărul infinit al stelelor; imagini din viața socială, cursele de cai la circ, împărați și oștiri, soldați luptători sau negustori și călători sau imagini din viața agricolă (pământ, vie), ce ne trimit cu gândul la analizele de mare calibrul ale lui Gilbert Durand.

În fine, al patrulea element/argument pentru această lucrare este faptul că, prin analiza unor argumente regăsite la Pseudo-Macarie pentru o îndreptare sau viață “în lumina credinței”, autorul ne trimite la imaginea purității și aceasta expediază întregul mesaj al cărții înspre puritatea infinită care este Dumnezeu.

MARIUS ROTAR

Cornel Tatai-Baltă, *Blajul în imagini*, Alba Iulia, Editura Altip, 2002, 92 p.

Prin lucrarea de față, conferențiarul albaulian Cornel Tatai-Baltă își continuă efortul cognitiv închinat de o viață cunoașterii și valorificării istoriei orașelului de la confluența Târnavelor care, pentru românii ardeleni a fost secole de-a rândul loc de lumină și învățătură. Pe lângă numeroasele articole publicate în reviste de specialitate, Cornel Tatai-Baltă a editat câteva cărți – *Secvențe din arta plastică blăjeană (sec. XVIII-XX)*, Blaj, 1993; *Gravorii în lemn de la Blaj (1750-1830)*, Blaj, 1995; *Pagini de artă românească*, Blaj, 1998; *Din arta și cultura Blajului*, Alba Iulia, 2000 – în care surprinde aspecte ale culturii românești transilvănene zămislite la Blaj și nu numai.

Anul 2002 aduce în bibliografia semnată de Cornel Tatai-Baltă lucrarea *Blajul în imagini*, apărută cu sprijinul material al Consiliului local al municipiului Blaj.

Structurată pe mai multe capitole, ea oferă cititorului o instructivă și pitorească istorie vizuală a „Miciei Rome”. În prima secvență – *Blaj, istorie și urbanism* – autorul prezintă, sintetic, istoria orașului și a școlilor de acolo, de la primele mărturii documentare (1271) până în contemporaneitate. Informația scrisă este inteligent completată cu imagini ce prezintă panorama Blajului la 1760, 1900, 1911 și 2001, ceea ce oferă cititorului posibilitatea de a sesiza singur evoluția urbanistică a așezării de pe Târnavă. Această informație este detaliată prin monumentele istorice ale Blajului surprinse în diferite epoci. Astfel, Castelul lui Georgiu Bagdi, devenit sediul Episcopiei greco-catolice de Alba Iulia și Făgăraș (1737) și apoi al Mitropoliei (1853), este prezentat în două imagini, una din 1900 iar alta din zilele noastre. De asemenea, Catedralei „Sfânta Treime”, proiectată de Johannes Martinelli, i se realizează un sugestiv istoric vizual pornindu-se de la proiectul arhitectului, trecând prin reprezentarea gravurii Vlaicu pe Ceaslovul din 1751, prin imaginile din 1839, 1853, 1900 și ajungând la cea de astăzi. Pline de sugestii sunt interioarele catedralei, în număr de cinci, în care se pot admira iconostasul, cupola (pictată de Iacov din Rășinari) sau covorul realizat după desenul lui Octavian Smigelschi și țesut în Maramureș (1900), etalat și la Expoziția jubiliară de la București (1906). Nu sunt uitate nici școlile blăjene (Seminarul teologic arhidiecezan, Școala de fete, Gimnaziul superior, Preparandia, Internatul de băieți), supuse privirii cititorului prin mai multe imagini de la 1900 sau din zilele noastre.

Momentul pașoptist este tratat în capitolul *1848, Câmpul Libertății și amintirea Revoluției*. Autorul realizează o rapidă incursiune în istoria monumentelor ridicate în timp pe locul unde s-a desfășurat memorabila adunare din 3/15 mai 1848. Este prezentată „Piatra Libertății”, dinamitată de oameni iresponsabili în noiembrie 1908, odată cu Crucea lui Avram Iancu de pe Dealul Viilor, dar și obeliscul realizat în cărămidă la 1958 și ulterior demolat. Pe locul lui s-a ridicat ansamblul sculptural ce are în centru monumentul „Gloria” (1977), operă a lui Ion Vlasiu, flancat în semicerc de busturile a 24 de revoluționari pașoptiști (Simion Bărnuțiu, George Barițiu, Avram Iancu etc.).

În continuare, Cornel Tatai-Baltă se oprește asupra a două momente importante din istoria românilor ardeleni: serbările *Astrei* de la Blaj (1911) și unirea din 1918. Primul îl ilustrează cu imagini ale expoziției istorico-culturale organizate de *Asociațiune* și ale zborului demonstrativ al lui Aurel Vlaicu, iar cel de al doilea cu imaginea sediului Consiliului Național Român din Blaj și cu apelul acestuia publicat în *Unirea* la 4 noiembrie 1918.

Istoria Blajului din prima jumătate a secolului trecut este ilustrată de Cornel Tatai-Baltă prin o serie de imagini: Gara Blaj (1940), Banca „Patria”, Biblioteca Centrală Arhidiecezană, Palatul cultural în care a funcționat muzeul din 1939 până la 1964 (colecțiile lui au fost mutate acolo la inițiativa lui Ștefan Manciulea), Strada Regina Maria (astăzi Astra), Strada Lungă (astăzi Bulevardul Republicii), Prefectura, Judecătoria, Biserica ortodoxă „Sfântul Apostol Andrei și Sfântul Mare Mucenic Gheorghe” (construită în 1935) și altele. Cea de a doua jumătate a secolului al XX-lea este prezentată prin imagini precum: Casa de Cultură „Jacob Mureșianu”, Poșta nouă, Sala clubului sportiv școlar, Spitalul nou, Stația de cercetări viti-vinicole, Muzeul de Istorie „Augustin Bunea” (cu mai multe imagini din expoziția permanentă).

Ultimele capitole ale lucrării sunt destinate caselor în care au locuit unele personalități ale Blajului și respectiv monumentelor funerare, busturilor și plăcilor comemorative. Din prima parte amintim casa lui Iacob Mureșianu al cărui frontispiciu a fost pictat de Anton Zeiler (sunt reprezentate muzele Euterpe, Calliope, Terpsichore și Thalia) sau casa lui Augustin Bunea ori cea a lui Ștefan Manciulea. În cea de a doua se remarcă mormântul lui Inochentie Micu Klein, ale cărui oseminte au fost aduse din Roma și depuse în catedrala din Blaj (1997) împlinindu-i-se, astfel, ultima dorință, monumentele funerare ale lui Timotei Cipariu, Ioan Micu Moldovan (o simplă cruce din lemn), Augustin Bunea, Alexandru Lupeanu-Melin etc. Lucrarea de față se încheie cu o utilă bibliografie selectivă cu referire directă la Blaj și cu o hartă a orașului necesară pentru orientarea, în spațiul blăjean, a cititorului, mai ales că sunt indicate principalele monumente.

Considerăm că aceste rânduri s-au constituit într-un argument al ideii că ultima carte a lui Cornel Tatai-Baltă, sperăm că nu cea din urmă, prin structura inteligent gândită și așezarea inspirată a imaginilor pe care le conține, constituie o contribuție de semnalat în istoriografia închinată Blajului. Iată de ce trebuie să fie prezentă în biblioteca specialiștilor aplecați asupra cercetării istoriei orașelului de pe Târnave, dar și în cea a tuturor iubitorilor Blajului. Lectura ei oferă la tot pasul informații interesante sugerând totodată teme de reflecție și chiar de cercetare.

ZEVEDEI-IOAN DRĂGHIȚĂ